

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

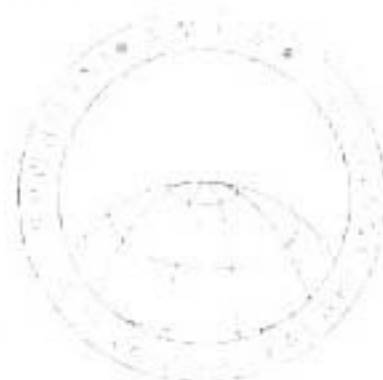
AFAQ MƏMMƏD QIZI ƏSGƏROVA

«OĞUZNAMƏ»NİN LEKSİKA VƏ FRAZELOGİYASI

10.02.01-Azərbaycan dili

Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq
üçün tədqim olunmuş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

NAXÇIVAN-2006

Dissertasiya Naxçıvan Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

ELMİ RƏHBƏR: *AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor T.İ.Hacıyev*

RƏSMİ OPPONENTLƏR:

- AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor A.M.Qurbanov

- Filologiya elmləri doktoru Ə.A.Quliyev

APARICI TƏŞKİLAT: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Müdafiə «*21*» *oktyabr* 2006-cı il saat *10²⁰* də Naxçıvan Dövlət Universiteti nəzdindəki N.02.121 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

ÜNVAN: AZ 7012, Naxçıvan şəhəri, Universitet şəhərciyi, Əsas bina, I mərtəbə, Böyük Akt zalı

Dissertasiya ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «*18*» *oktyabr* 2006-cı ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, dosent:**

İ.Z. CƏFƏROV

GİRİŞ

Tədqiqatın aktuallığı. XVII əsrdə yazıya alınmış, lakin yaranış yaşı bəlli olmayan «Oğuznamə» dərin məzmunu, zəngin leksikası, dil və üslub xüsusiyyətləri ilə təkcə köçürüldüyü dövrün deyil, ondan çox-çox əvvəllərə aid qədim dil faktlarını əks etdirir. Bu mənada «Oğuznamə»nin ilk dəfə sistemli şəkildə linqvistik təhlilə cəlb olunması Azərbaycan ədəbi dil tarixinin öyrənilməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Abidənin lüğət tərkibi on mindən artıq sözü təşkil edir ki, onların da bir qismi arxaik vahidlərdən ibarətdir. Bu arxaizmlərin və türk dillərində müştərək olan bir çox vahidlərin hərəkəli nəş xəttinə yazılmış «Oğuznamə»də fonetik cəhətdən dəqiq oxunuşu və düzgün leksik-semantik təhlili tarixi leksikologiyada təhrif olunmuş bəzi fikirlərə aydınlıq gətirə bilər.

«Dədə Qorqud kitabı» ilə müqayisə ediləcək həmcəmi ikinci ən böyük, lakin «tarixi varislik baxımından, bəlkə də, daha qədim olan «Oğuznamə» şifahi ədəbi dilin ən mükəmməl nümunəsidir¹.

Bu nümunədə şifahi ədəbi dilə məxsus ən xarakterik əlamətlər və qanunauyğunluqlar öz əksini tapmışdır. Bununla yanaşı XVI-XVII əsrdə yazıya köçürülmüş «Oğuznamə» həm də milliləşmə mərhələsində üslubların inteqrasiyası, leksik-qrammatik normalar və onların inkişafı məsələsinin həllində istinad ediləcək, milli ədəbi dil abidəsidir.

Güman edirik ki, bu folklor abidəsinin dövrün digər klassik dil materialları ilə müqayisəli təhlili XVII əsr ədəbi dilinin daha geniş mənzərəsini və dəqiq şərhini verməkdə kömək edəcək.

Qədim türk-oğuz tələkkürünün ümumi məhsulu olan «Oğuznamə» etnik mənşəyinə görə müştərək dil abidəsidir. Bu baxımdan abidənin dilinin tədqiqi ümumxalq dili əsasında milliləşən Oğuz dillərinin «əsas varisi və potensial üstünlüyü»² ilə bağlı fikirləri dəqiqləşdirəcək.

Dissertasiya yuxarıda qeyd olunan müddəalara aydınlıq gətirməklə yanaşı, dil tariximizi, tarixi leksikologiyamızı yeni və maraqlı faktlarla zənginləşdirəcək.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işində qarşıya qoyulmuş əsas məqsəd «Oğuznamə»nin dilini leksik-semantik cəhətdən

¹ Bax: Oğuznamə /Tərtib edən: S.Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 1987, s.38

² Cəfərov N. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi. Bakı: Azərbaycan, Döv.Kit. Palatası, 1985, s.25.

araşdırmaq, leksik və frazeoloji vahidləri həm tarixi aspektdə, həm də müasir dillə müqayisəli şəkildə təhlil edib, sabit və fərqli inkişaf xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaqdır. Bunun üçün müəyyən olunmuş vəzifələr aşağıdakılardan ibarətdir:

1. «Oğuznamə»nin dilində işlənən sözləri mənşəyinə, lüğəvi mənə növlərinə görə qruplaşdırmaq və leksik-semantik cəhətdən təhlil etmək;

2. Abidənin dilində söz yaradıcılığı prosesini təşkil edən düzəltmə və mürəkkəb sözləri seçib, struktur-semantik təhlilini vermək;

3. Lüğət tərkibindəki semantik söz qruplarını müəyyənləşdirmək və onların ədəbi dildəki tarixi inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmək;

4. «Oğuznamə»nin dilində işlənmiş frazeoloji birləşmələri leksik-grammatik quruluşuna görə təsnif etmək və semantik mənə qruplarını müəyyənləşdirməklə ədəbi dildəki inkişafını izləmək.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. «Oğuznamə»nin lüğət tərkibinə daxil olan leksik və frazeoloji vahidlər tədqiqatın obyektidir.

Predmeti isə bu vahidlərin leksik-semantik təhlili və Azərbaycan ədəbi dilində mövqeyi məsələsidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. XVII əsrə aid şifahi ədəbi dil abidəsi olan «Oğuznamə» ilk dəfə olaraq dilçilik istiqamətində sistemli tədqiq olunur. Bu tədqiqat işi ilə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında daha bir tarixi dil materialının mövqeyi müəyyənləşir. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq abidənin dilində işlənmiş sözlər tarixi-lingvistik cəhətdən təhlilə cəlb olunur, yalnız bu kitabda işlənən bir neçə arxaizm aşkarlanır və leksik-semantik təhlillə yanaşı, ədəbi dildəki inkişaf prosesi izlənilir. Bəzi arxaizmlərin müasir Türkiyə türkcəsində, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində mühafizə olunması milliləşmə mərhələsi keçirmiş Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf qanunauyğunluğu kimi dəyərləndirilmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində atalar sözü və frazeologiya məsələsinə müxtəlif mövqələrdən yanaşılsa da, məcazın və obrazlılığın ən güclü ifadəsi olan bu pəremilər ilk dəfədir ki, sistemli şəkildə frazeoloji tədqiqata cəlb olunur və milli frazeologiyamızın tarixi inkişafı müəyyən dərəcə aydınlaşmış olur.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyanın bu mövzuya həsr olunması ən əvvəl ədəbi dil tarixində tədqiq olunmamış yeni bir dil materialının öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Eyni zamanda problemin araşdırılması Oğuz dillərinin budaqlanma mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin milliləşmə qanunauyğunluqları

və mövqeyini təyin etməkdə, funksional üslubların (xüsusilə, klassik və folklor) əlaqəsi məsələsində, tarixi leksikologiyada sabit və dəyişən lüğət tərkibinin nəzəri cəhətdən təhlilində faydalı ola bilər.

Digər tərəfdən alınan nəticələrdən leksikologiya istiqamətində müqayisə yolu ilə yazılan bütün əsərlərdə istifadə oluna bilər. Eyni zamanda, tədqiqatın əsas müddəaları ədəbi dil tarixi, tarixi qrammatika ilə bağlı ədəbiyyat və dərslərə daxil edilməklə tədris oluna bilər.

Araşdırmada yalnız «Oğuznamə»nin tarixi leksikologiyamıza «təhləsi» olan bir sıra sözlər leksik-semantik cəhətdən təhlil olunmuşdur ki, onların gələcəkdə tərtib olunacaq arxaik və etimoloji lüğətlərin tərkibinə salınması zəruridir.

Tədqiqatın metod və üsulları. Dissertasiya işində qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün təsviri, tarixi-müqayisəli, statistik metodlarla yanaşı, sinxron-diaxron istiqamətli təhlillərdə ənənəvi təsviri, sistemli, müqayisəli tutuşdurma, qarşılaşdırma və s. bu kimi tədqiqat üsullarından da yeri gəldikcə istifadə olunmuşdur.

«Oğuznamə»ni tədqiq edərkən bir daha əmin oluruq ki, bu abidə təkcə dövrünün yox, minillərin fikri ifadəsidir və məhz bu səbəbdən o, yazılı və şifahi dilin milli normalarını əks etdirməklə dilimizin bütün yaruslarının tarixi istiqamətdə öyrənilməsində çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqat zamanı əsas mənbə kimi XVII əsrdə yazıya alınmış «Oğuznamə» kitabına istinad olunmuşdur. Bununla yanaşı dövrün bir çox tarixi dil məlumatları, qədim dilçilik lüğətləri müqayisəli təhlillərə cəlb edilmiş, türkoloji ədəbiyyatlar, Azərbaycan və ümumi dilçilik sahəsində yazılmış tarixi leksikologiyaya aid bir sıra qaynaqlardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın aprobeşiyası. Dissertasiyanın mövzusu 6 yanvar 2001-ci ildə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Şurasında və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Əlaqələndirmə Şurasının 6 noyabr 2002-ci il tarixli iclasında qeydə alınmışdır. Tədqiqat işi 2001-2006-cı illərdə Naxçıvan Dövlət Universitetinin «Azərbaycan dilçiliyi» kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın əsas müddəaları ilə bağlı elmi-nəzəri konfranslarda çıxışlar edilmiş və elmi mətbuatda yeddi məqalə çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, 4 fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı və bir əlavə hissələrindən ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN MƏZMUNU

Dissertasiyanın «Giriş» hissəsində şifahi xalq ədəbi abidəsi olan «Oğuznamə» qədim oğuz türklərinin ümumi təfəkkür tərzini, həyat fəlsəfəsini və dilini təmsil edən ən dəyərli mənbə kimi göstərilir. Eyni zamanda tədqiqatın aktuallığı, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti əsaslandırılır, işdə istifadə olunan metod və üsullar şərh olunur.

Dissertasiyanın I fəslə «**Oğuznamənin lüğət tərkibi**» adlanır. Tədqiqat göstərir ki, abidənin leksik qatının əksəriyyəti əsil Azərbaycan-türk mənşəli sözlərdir. 2000-dən artıq atalar sözü toplusunda təxminən 10 mindən artıq söz işlənmişdir ki, onların içərisində milli vahidlərin kəmiyyəti və işlənmə tezliyi əcnəbi sözlərlə müqayisədə olduqca yüksəkdir.

«**1.1. Türk mənşəli leksika**» yarımfəslində türk mənşəli sözlər tədqiqata cəlb olunmuş, məlum olmuşdur ki, abidənin lüğət tərkibi Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondu adlanan türk mənşəli qədim sözlərdən ibarətdir. Bu sözlərin əksəriyyəti tarixən sabitliyin qoruyan ümumişlək sözlər, digəri isə ədəbi dildə müxtəlif səbəblərdən fəallığını itirmiş arxaizmlərdir.

Bitki (arpa, alma, armud, qoz), **quş** (toyuq, qaz, sərçə), **heyvan** (at, it, quzu), **bədən üzvləri** (əl, üz, ayaq, göz), **zaman** (sabah, axşam, yaz) və **insan anlayışı bildirən** (ata, ana, oğul, qız) bir çox sözlər II qrupda təsnif olunmuş və aydın olmuşdur ki, bütün dövrlərin yazı dilində işlək olan bu sözlər «Oğuznamə»də də eyni mənada işlənmişdir.

Məlumdur ki, arxaikləşmə hər hansı bir dilin inkişaf prosesi, yeniləşməsi ilə bağlı qanunauyğunluqdur. Bu, müəyyən zaman daxilində dilin leksik-qrammatik strukturunda baş verir və tarixi abidələrdə əks olunur.

«Oğuznamə»nin lüğət tərkibindəki sözlərdən çoxu bu günümüz üçün arxaizm sayılır. Hətta həmin arxaizmlərin bəzisi yalnız bu abidədə işlənmişdir. Ən qədim şifahi və yazılı dil elementlərini özündə birləşdirən «Oğuznamə» abidəsi bu xüsusiyyətinə görə tarixi leksikologiyamızın öyrənilməsində əvəzsiz mənbədir.

«Oğuznamə»də adlardan ibarət arxaizmlər çoxdur, lakin onların köhnəlmə dərəcəsi eyni deyil. Belə ki, leksik arxaizmlər digərlərinə nisbətən daha çoxdur.

Assı, aqınçı, baqır, çələb, is, kələçi, qulağız qarağın, qıyu, qu, quşluq, sağış, simiz, tamu, tapu, uslu, yar, yanqu, yelimli və s. bu kimi arxaizmlər ətraflı təhlilə cəlb edilmiş və onların Azərbaycan ədəbi

dilinin milliyyə qədərki və ondan sonrakı dövrlərində mövqeyi izah olunmuşdur.

Assı – fayda, xeyir. İş qolayın *issı* bilir, anınçun *assı* bulur. (İşin yaxşısını sahibi bilir, ona görə fayda görür) (Oğ, 40). Son peşmanlıq *assı* qılmaz (Oğ, 122). (Aqçayı tavara ur, *assıy* Allahdan um) (Oğ, 60).

M.Kaşğarlının divanında və Qədim türk lüğətində eyni mənada izah olunan bu söz «*asığ*» şəklində göstərilir (DLT, I c., 64): *Asüğ* – polza, vıqoda (xeyir, fayda) – *üküs sözde artuq asüğ körmüdim*. (*Çox sözde fayda görmədim*) (QTL, 60).

Klassiklərin dilində, demək olar ki, təsadüf olunmayan «*assı*» sözü «Oğuznamə»də fəal şəkildə işlənmişdir.

Qarağu – kor. Qarağı legləgin yuvasın haq yapar (Oğ, 142). *Qarağıdan şası yegdir* (Kordansa çaş olmaq yaxşıdır) (Oğ, 146). *Eş qarağuyı ənsəsindən bilür* (El kor adamı arxadan tanıyır) (Oğ, 64).

Bu söz M.Kaşğarlının lüğətində «*karağu*» kimi qeyd olunur və kor mənasında izah edilir (DLT, I c., 446). Qədim türk lüğətində isə «*qarağu*» formasında verilir. Əski lüğət vahidi olan «*qara*» sözünün polisemiyası nəticəsində düzələn *qarağu* əsasən qədim türk yazılarında daha məhsuldar işlənmiş, müasir Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində isə fərqli səslənmə ilə eyni mənani ifadə etməkdədir.

Azarradım gözdərim *qaroy* olmuşdu, sonra doxdurrar sağaltdı (ADDL, 119) (Şəmkir şivəsi). *Qarav* adamlar gecə görməzdər (Zəngilan şivəsi) (ADDL, 112).

Göründüyü kimi, kor mənasında işlənən «*qaroy*, *qarav*» sözləri *qarağu* arxaizminin dialekt variantlarıdır. Bu dialektizmlərin son hecasındakı səs fərqləri isə – *ağu* - *əgü* şəkilçisinin səciyyəvi olaraq öv-öv; oy-öy şəkilçisinə doğru tarixi inkişafının nəticəsidir. Bu fonetik hadisə tələffüzdə daha çox nəzərə çarpır¹.

Dissertasiyanın fəli arxaizmlər bəhsində leksik arxaizmlərdən **bayımaq, bunalmaq, buzalamaq, belirtmək, çözmək, evərmək, göymək, ırlamaq, ismarlamaq, saqınmaq, ulaşmaq, üşmək, önəlmək**; semantik arxaizmlərdən **oqumaq, yapmaq**; fonetik arxaizmlərdən **buymaq, yutmaq, dəpərtmək** ətraflı şəkildə təhlil olunmuşdur.

Bayımaq-varlanmaq, sevinmək, uğur qazanmaq. *Oğuz yamundan baymışdır* (Oğuz duadan varlanır) (Oğ, 50). Kişi bir *uğurdan* baymaz (Oğ, 162). Qadir Tanrı verməyincək *ər baymaz* (Oğ, 145).

¹ Bax: Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. Bakı: Elm, 2003, s.78

İkinci atalar sözü «Dədə Qorqud kitabı»nın müqəddiməsində işlənmiş və *baymaq* feli burada da varlanmaq mənasını bildirir (DQK, 31). Əski türkcəyə aid olan bu söz M.Kaşğarlının lüğətində də «zenginləşmək» mənasında izah olunur (DLT, III c., 274).

Varlı mənasında olan *bay* sözündən düzələn *baymaq* arxaizmi müasir dildə işlənən bəy sözündə semantik izini saxlayır. Qazax şivəsində isə «bay olmaq» ifadəsi hələ də «xoşbəxt olmaq» mənasında işlənir. *Səni görüm balaların bay olsun* (ADDL, 38).

I fəslin ikinci yarım fəslə «**Alınma leksika**» adlanır. Bu yarım fəsil «1.2.1.Ərəb mənşəli sözlər» və «1.2.2.Fars mənşəli sözlər» olmaqla iki bənddən ibarətdir. Təhlillər nəticəsində aydın olur ki, mənbədə təxminən 200-ə qədər ərəb, 50-ə qədər fars və 4 rus sözü işlənmişdir.

Bu əcnəbi vahidlərin anlaşılıqlı dərəcəsi klassik mənbələrdəki bir çox alınmalarla müqayisədə daha yüksəkdir. Digər türk dillərində olduğu kimi, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin də fəal lüğətinə daxil olan bu sözlərin bir hissəsi elmi və dini məzmunlu ərəb, bir hissəsi isə məişət məzmunlu fars sözləridir.

«Oğuznamə»nin lüğət tərkibinin mənşə cəhətdən təhlilində alınan maraqlı faktlardan biri də rus sözlərinin işlənməsidir. Çünki bununla, yazılı ədəbi dil materialları içərisində «Oğuznamə» rus sözlərinin işləndiyi ilk mənbə hesab olunur.

Dissertasiyanın «**Oğuznamədə söz yaradıcılığı**» adlanan II fəslində morfoloji və sintaktik üsulla düzələn sözlər struktur-semantik cəhətdən təhlil olunmuşdur. Nəticələr göstərir ki, söz yaradıcılığı prosesində iştirak edən bütün leksik və qrammatik ünsürlərin bir-biri ilə əlaqəsi, dəyişməsi və inkişafı Azərbaycan dili və ümumilikdə, türk dillərinin qanunlarına tabedir.

«2.1.Morfoloji üsulla söz yaradıcılığı» adlanan yarım fəsildə düzəltmə sözlər seçilərək təhlil olunmuşdur. Demək olar ki, müasir Azərbaycan dilində mövcud olan bütün şəkilçilər «Oğuznamədə» məhsuldar və ya qeyri-məhsuldar şəkildə işlənmişdir.

Təhlillərə əsasən ad düzəldən -lq⁴, - çr⁴, - dakt⁴, - aq², - ıq⁴, -ım⁴, -r⁴, - ıe⁴, - qım⁴, ış⁴, - acaq² şəkilçiləri məhsuldar, - çaq², - çıq⁴, - qa², - qr⁴, - ım⁴, - an², - anaq², - ır², - muş⁴, - ır⁴, - maq², - qac², - me⁴, - maca², - am², - ımır⁴, -laq² şəkilçiləri isə mənbədə qeyri-məhsuldar şəkildə çıxış etmişdir.

Fel düzəldən şəkilçilər. Abidənin söz yaradıcılığında daha aktiv olan bu şəkilçilər sabit inkişaf xətti ilə müşahidə olunur. Adlardan fel düzəldən -la², - lə², - lan², - laş², - al², - ar², - r⁴ şəkilçilərinin mənbədəki funksional imkanları digər dil materialları ilə müqayisəli şəkildə

öyrənilmişdir. Məlum olmuşdur ki, bu şəkilçilər vasitəsilə düzələn fellər «Oğuznamə»də daha çoxdur.

- lan, - lən. Yenilən, başlan, ağillan, adlan, qatlan və s. Bu şəkilçi vasitəsilə adlardan qayıdış məzmunlu fellər düzəlmişdir. Aşağıdakı düzəltmə fellər isə fonetik və leksik cəhətdən arxaikliyə uğramışdır: Məsələn:

uyanlan - yüyənlən, *buzalan* – buzov doğmaq, *yanğulanmaq* – əks-səda vermək, *əyərlən* – yəhərlən; Əski oynaş *əyərlənmiş*, *uyanlanmış* at kibidir (Oğ, 56), İnak qanda yügürürsə yügürsün, tək evdə *buzalansın* (Oğ, 51), Gənc alan *aldanmaz* (Oğ, 164), Dün ilə yola gedən *aldanmaz* (Oğ, 100), Tağ deyü *yanğulanır* (Oğ, 131).

Səs tərkibi fərqli olan *əyərlən*, *uyanlan* sözləri fonetik arxaizmlərdir. *Aldanmaq* felində isə kökün son, şəkilçinin ilk sait¹ arasında dissimilyasiya hadisəsi baş vermiş (al+lan-dan) və yazıda sabitləşmişdir. Dilimizdə «alda» felinin olmadığını qeyd edən professor T.Hacıyev bunu kök-şəkilçidə fono-semantik dəyişmənin daşlaşması kimi göstərir¹.

Leksik arxaizmlərdən *buzalan* M.Kaşğarlı lüğətində də «bala-lamaq, buzov doğmaq» mənasında izah onunub (DLT, IV c., 122).

Əks-səda vermək mənasında işlənən *yanğulan* feli asemantik yanğü mürəkkəb isminə - lan şəkilçisi qoşulmaqla düzəlib. «Dədə Qorqud kitabı»nda da eyni mənada işlənən bu köhnəlmiş söz abidənin izahlı lüğətində fərqli anlamda «yanmaq, alovlanmaq» mənasında izah olunub².

Şöylə nəre urdu, hayqırdı kim, tağ və taş *yanğuləndi* (DQK, 101).

Zərf düzəldən şəkilçilər bəhsində abidənin dilində işlənən – arı², - rı, - ri, - ri, - m⁴ morfemləri tədqiq olunmuşdur.

- arı, - əri; Türkoloji ədəbiyyatlarda bu şəkilçinin məkan məzmunlu müstəqil qoşmadan törədiyi və inkişaf prosesində müxtəlif səs variantlarında formalaşması qeyd olunur. Məsələn, - arı, - əri, - rı, - ri, - ra, - rə və s.³

«Oğuznamə»də bu arxaik morfemin müxtəlif səs tərkibində işləndiyi çoxlu sayda söz vardır: *Anarı* oyna, *bəri* (bura) oyna, bölməcədən *geri* oyna (Oğ, 57). Balıq nə dəklü suda isə iki gözi *tışradadır* (Oğ, 77).

¹ Bax: Hacıyev T.İ. Türk dillərində sözün morfoloji inkişafı. //Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu. Bakı: ADU nəşri, 1981, s.24.

² Bax: «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1999, s.102.

³ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: ADU-nun nəşri, 1990, s.185.

Bu misallardan, «uzaqda, o tərəfdə mənasında işlənən *anarı* və *kənar*, *eşik* mənasında işlənən *tıyra* sözləri leksik-semantik cəhətdən arxaikləşmişdir. Digər nümunələrdə isə şəkilçinin asemantikləşməsi kök-morfem daşlaşmasına səbəb olmuşdur. Nəticədə bu sözlər (geri, bəri) müasir dildə sadə mövqeyə düşmüşdür.

- *m*, - *in*, - *un*, - *ün*. Adlara qoşularaq zaman məzmunlu zərflər əmələ gətirir. Müasir dilimizdə *dünən* (*dünün*) sözündə daşlaşan bu qədim şəkilçini milliləşmə mərhələsində tədricən - *da*, - *də* şəkilçisi əvəz etmişdir..

«Oğuznamə» də isə - *m*⁴ şəkilçinin işlənmə dairəsi genişdir. Məsələn, *yazın*, *qışın*, *simizin* (yağlananda), *dünün*, *quşluğun* və s.

Yazın kölgə bəkləyənin *qışın* unı qar olur (Oğ, 198), *Balığın* başı *simizin* tatlı olur (Oğ, 78); *Sabah* iştahı *quşluğun* bulunmaz.

Bu qədim zərf şəkilçisi leksik-semantik funksiyasını itirərək sadə zərflərdə izini saxlamışdır.

Təhlillər göstərir ki, mənbədə çox məhsuldar olan bu şəkilçilər ümumi türkcədən ayrılan müasir Azərbaycan dilində arxaikləşmişdir.

Alınma şəkilçilər hesabına düzələn sözlər. «Oğuznamə»nin söz yaradıcılığında ərəb-fars mənşəli şəkilçilər də mühüm yer tutur. Xüsusilə ərəb-fars dillərinin leksik sistemə təsiri nəticəsində bəzi şəkilçi morfemlər dilimizə daxil olmuş, lakin zamanla milli şəkilçilərin müqaviməti ilə rastlaşan bu vasitələrin ədəbi dildə işlənmə arealı ya daralmış, ya da tamamilən itmişdir. Bunlara misal olaraq - *at*², - *ı*, - *ı*, - *na*, - *kar*, - *zadə*, - *ban*, - *dar*, - *xana* şəkilçiləri ilə düzələn sözlər geniş şəkildə təhlil olunmuşdur.

Abidənin dilində işlənən arxaik şəkilçilər.

«Oğuznamə»nin lüğət tərkibi o qədər zəngin və eyni zamanda qədimdir ki, arxaikləşmiş ortaq türk-oğuz elementlərini və onları formalaşdıran morfoloji əlamətləri müəyyən mərhələdə budaqlanan Azərbaycan dilində, demək olar ki, müşahidə etmirik.

Belə morfemlərin yaranış yaşı bəlli olmayan Oğuz atalar sözlərində mövcud olması təbii hal sayılmalıdır. Türk dillərinin tarixi leksikologiyasında qədim və arxaik şəkilçilər adı ilə izah olunan bəzi morfemlər «Oğuznamə»də ilkin leksik-semantik funksiyası və müxtəlif işlənmə tezliyi ilə müşahidə olunur. Bunlardan ən aktiv olanı adlardan atributiv və substantiv məzmunlu sözlər əmələ gətirən - *ağu*, - *əgü* şəkilçisidir. Məsələn: *buzluğu* (buzov), *qarağu* (kor), *qırağu* (qırov), *küyəgü* (kürəkən), *birəgü* (biri), *biləgü* (bülöv, yeyə daşı) və s. Kişi qocalıcaq *buzluğu* gütdürürlər (Oğ, 163). *Qarağu* qutsuzu bir düşdüyü yerə bir də düşər (Oğ, 144). Qış gözü *qırağu* olur (Oğ, 155). *Küyəgü*

qaymata torpağındandır (Oğ, 166). *Birəgü* əli yüzündə olmasın dersen, dilini tut (Oğ, 82).

Türkoloqların fikrinə, müasir türk dillərində müxtəlif morfemlərə diferensiallaşan - ağu² şəkilçisi tarixən isim, sifət və bölgü sayları əmələ gətirmişdir¹.

Mənbədən gətirilən nümunələr bu fikri bir daha doğrulayır. Asemantikliyə uğrayan - ağu² şəkilçisi müasir dildə daşlaşan kök-morfemlərdə - öv, - ov şəklində işlənməkdədir (buzov, qırov və s.).

Fərqli səslənən kürəkən sözünü mərhum dilçimiz V.İ. Aslanov eyni kök-morfemin monqol dilinə aid inkişaf «variantı» hesab edir. Qeyd edək ki, dialekt şivələrimizdə işlənməkdə olan *giyəv* sözündə isə kök-morfemin fonomorfoloji inkişafı gözlənilir².

Ədəbi dildən fərqli şivələrdə işlənən qaroy (qarağu) sözündə - oyu ünsürü, - ov, - öv morfeminin tələffüz variantıdır.

«Oğuznamə»nin söz yaradıcılığında daha bir arxaik şəkilçiyə rast gəlirik: - **ıl**, - **il**, - **ul**, - **ül**. Fərdən sifət düzəldən bu şəkilçi Qədim türk lüğətində qeyri-məhsuldar şəkilçi kimi verilir (QTL, 656). Kononov həmin şəkilçini müasir türk dilində aktiv olan - al, -el (genel, özel və s.) şəkilçisinin ən qədim variantı hesab edir (yeşil, kızıl)³.

«Oğuznamə»də bu şəkilçi həm «sək» (səkmək-sıçramaq) fəlidən, həm də us (ağıl) ismindən sifət əmələ gətirib. Məsələn: səkil, usul; *Sək* feli bəzi tarixi mənbələrdə - ıl⁴ şəkilçisinə sinonim olan - raq² morfemi ilə işlənmiş (səkrək) və hər iki məqamda arxaikləşmişdir⁴. *Şəkil* keçiyə toquz çoban gərək (Oğ, 116), Verdüğüne şürkü qıl, olma *füzul*, Asıla mənə budur, bəklə *usul* (Oğ, 183).

Müasir Azərbaycan dilində bu şəkilçi arxaikləşmiş, yaşıl sözündə isə izini saxlamışdır.

Belə sözlərdə kökün və ya şəkilçinin asemantikliyə uğraması söz tərkibinin daşlaşmasına və sadələşməsinə səbəb olur. «Oğuznamə»də işlənən bir çox sözün tərkibində arxaikləşən şəkilçiləri müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, yelpərmək (əsmək), iyəvən (yaxşı, çalışqan),

¹ Bax: Aslanov V.İ. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. Bakı: Elm, 2003, s.79; Atalay B. Türk dilində ekler və kökler üzerine bir deneme. İstanbul, 1942, s.23

² Bax: Quliyev Ə.A. Orxon-Yenisey yazılı abidələri leksikasının Azərbaycan dili dialekt və şivələrində bəzi izləri. Müqayisəli-tarixi türkologiyanın aktual problemləri. ADU-nun məq.məcə. Bakı, 1984, s.91-95.

³ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М., 1956, с.146

⁴ Bax: Tanrıverdiyev Ə. Türk mənşəli antroponimlər. Bakı: ADPU-nun nəşri, 1996, s.53

qoltuq, ərgən (yeniyetmə, oğlan) oğraq (biçin), əgrək (əkin), ərən (igid, qoçaq) və s.

«2.2.Sintaktik üsulla söz yaradıcılığı» adlanan yarımfəsildə «Oğuznamə»də işlənən mürəkkəb sözlər nitq hissələrinə görə təsnif olunur, komponentlər arasında qrammatik əlaqə, üsul və mənşə xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir.

Dissertasiyada əsil Azərbaycan-türk mənşəli sözlərdən ibarət **qayınata, sübaşı, tuz-ətmək, sağlıq-sayruluq** sözləri, alınma leksemlərin iştirakı ilə əmələ gələn **bundəmi, əql-us, həqtəala** isimləri; müxtəlif mənəli və eyni sözlərin təkrarı ilə əmələ gələn **öküzbuynuzlu, uzunayaqlu, ulu-ulu, baylu-yoxsullu, əgri-bügrü** sifətləri, **günaşırı, dəpə-dəpə, tama-tama** zərfləri ətraflı şəkildə təhlil olunmuş və ədəbi diləki inkişafı müəyyənləşdirilmişdi.

Abidənin dilində mürəkkəb fellər böyük əksəriyyət təşkil edir. Məlumdur ki, zamanla leksikamıza daxil olan ərəb-fars sözləri mürəkkəb fellərin əmələ gəlməsində birinci komponent kimi istifadə olunmuşdur. Lakin bu əcnəbi vahidlərin felləşməsində həlledici amil öz dilimizə məxsus köməkçi fellər olmuşdur¹. Orta əsrlərdən etibarən dilimizdə bu tip fellərin kəmiyyət və keyfiyyət üstünlüyü «Oğuznamə»də də özünü göstərir. Belə ki, mənbədə ad+fel strukturunda olan analitik fellər müstəqil fellərin birləşməsinə nisbətən daha çoxdur.

Dissertasiyada **olmaq** feli ilə düzələn **qaranu olmaq, sayru olmaq, eyü olmaq, yavuz olmaq, nəsim olmaq, arif olmaq, qane olmaq, etmək** feli ilə **calaq etmək, assı etmək, yavuz etmək, qılmaq** feli ilə **assı qılmaq, dua qılmaq, şükür qılmaq, eyləmək** feli ilə düzələn **güc eyləmək, lağ eyləmək, yarağ eyləmək, qanun eyləmək, möhtac eyləmək** kimi fellər ətraflı şəkildə təhlil olunmuşdur.

Hər iki komponenti müstəqil fellərdən ibarət olan mürəkkəb fellər zəif müşahidə olunur. Müasir Azərbaycan dilində əsasən arxaikləşən bu felləri dialekt və şivələrdə müşahidə etmək mümkündür. Məsələn: **ulayı qalmaq, çıqa gəlmək, qıpa qoymaq, qoyu vermək**.

Beləliklə, təhlillər göstərir ki, mənbədə adlar qrupuna aid eyni və antonim mənəli sözlərin təkrarı ilə düzələn, fellərdə isə adlar+köməkçi fel strukturunda olan mürəkkəb sözlər daha çox işlənmişdir. Bu vahidlər müasir dilə müqayisədə struktur-semantik cəhətdən fərqlənir.

¹ Bax: Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: ADU-nun nəşri. 1990, s.132.

«Sözlərin semantik qrupları» adlanan III fəsildə «Oğuznamə»də işlənən çoxmənalı, omonim, sinonim, antonim sözlər mənşəyi və ədəbi dildəki mövqeyi baxımından öyrənilmişdir.

«3.1. Çoxmənalı sözlər» yarım fəsildə zəngin mənə çaları ifadə edən bəzi isim, sifət və fellər təhlil olunmuşdur. Aydın olmuşdur ki, isimlərdə çoxmənalılıq nisbətən azdır və bunlar əsasən insan orqanizminin adını bildirən somatik vahidlərdir. Məsələn: **yüz, göz, əl və s.**

«Siftələrin çoxmənalılığı» bəhsində **qara, qarağu, quru, toğru, ağır, tatlı, ulu** sözləri təhlil olunub. **Quru**, Quru gön bit artırar (Oğ, 153). 2. Hörmətsiz mənasında: Quru salamı yel alır. 3. Ac mənasında: Qışın çırağı quru olanın, yazın tamağı quru olar (Oğ, 152). 4. Günahkar mənasında: Quru qatında yaş da yanar (Oğ, 141).

Fellərin çoxmənalılığı abidənin dilində çox geniş şəkildə nəzərə çarpır. Çünki obrazlılıq gücü yüksək olan parəmilərdə müxtəlif məşumlara aid hərəkətlərin oxşadılması və köçürülməsi nəticəsində fellərin polisemantik əlaməti ortaya çıxır. Məsələn, düşmək, almaq, kəsmək, aşmaq, qoparmaq, çəkmək, çıxmaq və s. bu kimi fellər, «Oğuznamə»nin dilində də, bu gün müasir dilimizdə olduğu kimi işlənməkdə və çoxmənalılıq ifadə etməkdədir.

Kəsmək: – Sürçin atın ayağın kəsməzlər (Oğ, 76). 2. Paylaşmaq mənasında: Ətmək kəsmək hünərdir (Oğ, 30). 3. Uzaqlaşdırmaq mənasında: Övrət kişişi atadan-anadan ayırar, eşindən-dostundan kəsər (Oğ, 137). 4. Doymaq mənasında: Qurd qoyundan tamam kəsməz (Oğ, 154). 5. Məğlub olmaq mənasında: Kəsəmədigin əli öp, başına qo (Oğ, 162).

«Omonimlər» adlanan ikinci yarım fəsildə «Oğuznamə»də işlənən omonimlər dil mənşəyinə, qrammatik tiplərinə görə təsnif edilmiş və ədəbi dildəki mövqeyi izah olunmuşdur.

Məlumdur ki, bəzi alimlər dilin daxili imkanları hesabına əmələ gələn omonimləşməni polisemiyanın törəməsi kimi qəbul edir¹.

Qədim abidəmizdə bu prosesi əks etdirən misallardan biri də **var** sözüdür. **Var I** – getmək: Qağırdıqları yerə var, ərinmə (Çağırdıqları yerə get, təbəllik etmə) (Oğ, 152). **Var - II** – olma, mövcudluq: Qurd ilə qoyunun nə oyunu var? (Oğ, 153). **Var - III** – dövlət, mal: Varın verən yad olmamışdır (Oğ, 183).

¹ Bax: Müasir Azərbaycan dili. I c., Bakı: Elm, 1978, s.149; Tağıyeva Z. Azərbaycan dilində leksik omonimlərin əmələ gəlmə yolları. AEA Xəbərləri, № 4, s.54.

Göründüyü kimi, «var» omonimlərindən isim kimi işlənən «var» (dövlət) sözü çox güman ki, daha ilkin sayılan olmaq mənalı «var» sözünün semantik parçalanmasından törəmədir.

Təhlillərdən aydın olur ki, omonimlərin əksəriyyəti sırf türk mənşəlidir. Bunlardan **at** (heyvan, fel), **yay** (fəsil, fel), **san** (ad, fel) müasir dildə sabitliyini qoruyur, **yüz** (say, sima), **bin** (say, fel), **ög** (ön, intiqam, öymək), **in** (en, hin) omonimləri isə fonetik dəyişikliyə uğradığı üçün tarixi omonimlər hesab olunur.

Dissertasiyada leksik-semantik cəhətdən arxaikləşən **ur**, **düş**, **al**, **arı**, **qan** omonimləri də ətraflı təhlil olunmuşdur.

Qan I – damardan axan maye: Dünya üçün oda düşüb yananın, su yerinə qanın içər ruzigar (Oğ, 107). **Qan - II** – içmək, doymaq: Qar susuzluq qandırmaz (Qar susuzluğu doyurmaz) (Oğ, 107).

İkinci söz tarixi omonim hesab olunur, çünki bu gün dilimizdə «qan» feli, «içmək, doymaq» semantikasını itirib. Bu sözün türkoloji lüğətlərdə də eyni mənada izah olunması qədim vahid olduğunu göstərir. *Qan- napivatsə* (içmək). *Ol suvdin qandı* (O sudan içdi) (QTL, 417). Qeyd edək ki, «qan» felinin doymaq mənası cənub şivəsində işlənən «qanıx» (qan + ıq-ıx) sinkretik kökündə bu gün də izini saxlayır; Məsələn: Bu sudan nə qədər içdim *qanıx* vermədi (Naxçıvan).

Müxtəlif mənşəli omonimlərə misal olaraq beş komponentli **yar** sözündə də arxaikləşmə vardır.

Yar - I – parçala (fel): Bun dəmində qapuyu *yar*, odun olsun (Oğ, 79). **Yar II** – yarıq: Şaşıya yol sorsan, gözü toğrulduğuna getmə *yara* düşərsən. (Çaş adamdan yol soruşsan, gözü baxan tərəfə getmə yarıqana düşərsən) (Oğ, 120). **Yar III** – tüpürçək: Qusduğun yarı yutma (Tüpürdüyünü yalama) (Oğ, 143). **Yar IV** – kömək : Dövlət kimə yar olsadurur (Oğ, 104). **Yar V** – aşıq, sevgili, dost (fars mənşə): Eyibsiz yar istəyən yarsız qalır (Oğ, 136).

«**Yar**»la əlaqədar misallarda bir, iki və üçüncü omonimlər türk-mənşəli sözlər, dördüncü, beşinci omonimlər isə fars mənşəlidir. Birinci omonim dildə sabitliyini qoruduğu halda, onun məna genişlənməsindən yaranan ikinci omonim müasir ədəbi dildə *yar* + *ğan*² sinkretik kökü ilə ifadə olunduğu üçün omonimlik pozulmuşdur. Ağız suyu mənasında işlənən «yar» sözü də leksik-semantik cəhətdən arxaikləşdiyi üçün tarixi omonim sayılır. *Köməkçi* və *sevgili* mənalarında işlənən dördüncü, beşinci omonimlər «Oğuznamə»də ifadə etdiyi məna və fonetik tərkibi saxladığı üçün hazırda öz sözümüz olan «yar» (parçala) feli ilə omonimlik təşkil etməkdədir.

«Oğuznamə»nin dilindən seçilən omonimlərin təhlili göstərir ki, omonimlər Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemində xüsusi yer tutmaqla zəngin tarixi inkişaf xətti keçirmişdir.

III fəslin «**Sinonimlər**» yarım-fəslində mənaca mütləq və ya nisbi cənilik təşkil edən sözlərin mənbədəki işlənmə məqamı və leksik-semantik inkişafı izah olunmuşdur.

Sinonimlər isim, sifət və fel üzrə qruplaşdırılmışdır. İsmə məxsus *qatıq // yoğurd, tanış // bilis, eş // yoldaş, ətmək // çörək, kədi // çətik, toğan // şahin, el // oba // yurd // ulus, tışra // yaban, çalı // dikən* və s. bu kimi tarixi sinonimlər ətraflı təhlil olunmuşdur.

Çalı // dikən sinonimlərinin də semantikasi maraqlıdır. Bunlardan «dikən» ədəbi dildə daha məhsuldar və sabit olmuşdur. Qədim türkcəyə aid «Vurmaq, kəsmək, deşmək» mənalı *çalmaq* felindən düzələn *çalı* ismi isə yazılı abidələrdə demək olar ki, işlənməmişdir. «Oğuznamə»də işlənməsi və bu gün də cənub şivələrində təsadüf edilməsi bu sözün şifahi dil elementi olduğunu göstərir.

«Oğuznamə»də ərəb-fars sözləri hesabına yaranmış sinonimik cərgələr də vardır. Bu baxımdan *xeyir // səmər // fayda // assı, uğur // qazanc // bərəkət, tanrı // allah // haqq // haqtəala // xaliq // çələb, aqıl // bilür // tanışmənd, tasa // bun // dərd // bəla* sinonimləri müasir dillə müqayisəli şəkildə təhlil olunmuş və nəzərə çarpan arxaikləşmə ya öz sözlərimiz, ya da əcnəbi sözlərin müqaviməti ilə müşahidə olunmuşdur.

Sifətlərdən ibarət sinonimlərdə də həm türk mənşəli, həm də alınma sözlər iştirak etmişdir. Dissertasiyada *yüksək // yuca, qarağuşu // kor, arı // duru, çağlu // əsən // sağ // diri, sayru // çorlu // xəstə* ətraflı təhlil olunmuşdur.

Sayru // çorlu // xəstə: *Sayru* halın sağ bilməz; Əski varlı-varlı, yeni varlı-çorlu (Oğ, 33). *Xəstə* başında ulu oturur (Oğ, 95).

Bu sinonim sifətlərdən *sayru, çorlu* öz dilimizə məxsusdur, *xəstə* isə fars mənşəlidir. *Sayru* sifəti «Dədə Qorqud kitabı»ndan başlayaraq demək olar ki, bütün klassik ədəbi dil abidələrimizdə ümumişlək səviyyədə və alınma sinonimləri ilə müvazi şəkildə işlənməmişdir. Lakin paralellərlə mübarizədə zəifləmiş və arxaikləşərək ədəbi dildə mövqeyini *xəstə* sözünə vermişdir.

Bu cərgənin komponentlərindən olan *çor* sözünə isə yazılı abidələrin dilində təsadüf olunmur. «Oğuznamə»də işlənməsi isə daha qədim və şifahi dil elementi olmasından xəbər verir.

«**Felii sinonimlər**» bəhsində isə *qağırmaq // oqumaq // yanğulanmaq, dərilmək // üşmək (yığılmaq), donanmaq // geymək, önəlmək // dirilmək // iyümək // uzalmaq, ayıtmaq // demək // söyləmək // tanışmaq* kimi

sözlər ətraflı şəkildə təhlil olunmuş və onların milliyyə qədərki və sonrakı dövrdə inkişaf xüsusiyyətləri izah olunmuşdur.

«Oğuznamə»nin semantik sistemində antonimlər xüsusi yer tutur. Dissertasiyada onlar adlar və fellər əsasında qruplaşdırılmışdır. Adlar qrupuna aid *sağ-sayru, eyü-yavuz, yoxsul-bay, yaxşı-yaman, yuca-alu, yad-biliş* ; fellərə aid *kirimək-ürümək (susmaq-hürmək), köçmək-qonmaq, anılmaq-tanulmaq (xatırlanmaq-təccüb yaratmaq)* antonimləri həm ziddiyyət dərəcəsinə, həm də struktur semantik inkişafına görə tədqiq olunur.

Ümumiyyətlə, təhlillər onu göstərir ki, milliləşmə mərhələsinin şifahi ədəbi dil mənzərəsi olan «Oğuznamə» çox zəngin leksik-semantik sistemi ilə seçilir. Sinonim, omonim, antonim qruplar tərkibindəki «qohum özlərin» və əcnəbi vahidlərin olmasına baxmayaraq əsasən müasir Azərbaycan dili ilə müqayisədə eyniyyət təşkil edir. Belə ki, dövrü səciyyələndirən cəhətlər dilin üslubi çalarlarında da aydın şəkildə təzahür olunur. Eyni zamanda klassik dil nümunələri arasında aparılan müqayisələri də nəzərə alsaq demək olar ki, Azərbaycan dilinin semantik yaruslarının formalaşmasında və inkişafında şifahi dil yazılı dilə nəinki təsir etmiş, hətta onu üstələmişdir.

«Oğuznamə»nin dilində işlənən frazeoloji vahidlər» dissertasiyanın IV fəslində tədqiq olunmuşdur. Məlumdur ki, atalar sözlərinin frazeologiyaya münasibəti məsələsi dilçilikdə eyni cür qarşılanmışdır¹.

Təhlillərə əsasən belə nəticəyə gəlmək olur ki, frazeoloji vahid yaranışda obrazlılığın ən ilkin forması olmaqla geniş anlayışdır. Bu vahidlərlə pəremilər arasında semantik yaxınlığı görməmək olmaz. Atalar sözlərinin tərkibində işlənən frazeoloji birləşmələr poetizmi gücləndirməklə yanaşı, həm də dildə yaşamaq üçün ən mühafizəkar mövqe qazanmış olur. Bəzi atalar sözlərinin bir hissəsi fəal nitqə frazem şəklində daxil olursa, bir çox frazemlər də atalar sözlərində semantik bütövləşməni əmələ gətirən əsas üzvlər kimi çıxış edir. Məsələn:

Böyük keçilənicək dəkə keçinin *canı çıxar.Çıqmadıq cana* umuz var. Adamın adı çıxınca, *canı çıxsın* və s.

«Oğuznamə»nin dilində işlənən frazeoloji birləşmələr struktur - semantik tərkibinə görə çox zəngindir.

İsmi frazeoloji birləşmələr dissertasiyada kifayət qədər geniş təhlil olunmuşdur. **Quru salam, qara xəbər, ulu bayram, əski eyib, tath dil,**

¹ Bax: Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1985, s.230; Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası nəş., 1995, s.58; Orucov Ə.Ə. Azərbaycan dili frazeoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları. Bakı: Az.SSR EA nəşriyyatı, 1965, s.154.

qutlu gün, arqalı köpək, usan baş, ağır başlı, dil yarası, söhbət baltası, yoq yüzü, yalanın dibi, uzun yaşın ucu və s.

Utancaqlıq mənasında işlənən *aski eyib* birləşməsi çox güman ki, Xristianlıq dininə görə guya İsa peyğəmbərin ilahi qüvvələr sayəsində bakirə Məryəmin bətninə düşməsi və doğulması ilə bağlı mülahizələrdən yaranmışdır. İslam dinində də bu hadisə ilə bağlı «Quran»ın 19-cu ayəsində məlumat verilir¹. Dini dünyagörüşə görə ilk həm də qeyri-qənaətbəxş olan bu hadisəni xalq öz deyimlərində bu cür məcazlaşdırmışdır.

Ağır başlı frazemi başın ölçüsünü deyil, davranış keyfiyyətini bildirən ciddi sözünün məcazi qarşılığıdır (*Ağır başlı* olanın hörməti ziyadə olur) (Oğ, 59). Bu ifadə eyni mənə ilə müasir Türkiyə türkcəsinin fəal ədəbi dil vahididir (TS, I c., 8). Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində isə danışiq leksikasına aid edilir (ADİL, I c., 23).

Təhlillər göstərir ki, müasir dildə bu qədim frazemlərin əksəriyyəti istər quruluş tipinə, istərsə də semantik bütövlüyünə görə dəyişməmiş, müasir dildə ya eyni pəremidə, ya da müxtəlif üslubi məqamlarda işləkliyini qorumaqdadır.

«Oğuznamə»nin dilində 100-dən artıq feli frazeoloji birləşmə işlənmişdir. Baş sözü adlıq, yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq halda olan isimlərlə fel strukturunda olan **bıçaq çəkmək, boy vermək, əl açmaq, yola getmək, könülə girmək, suya tayanmaq (yanılmaq), quyruğuna buyurmaq, nəfsi öldürmək, sözü bişirmək, çıplağı soymaq, qulaqdan aqsamaq, ağızdan çözülmək, gözdən salmaq** və s. bu kimi birləşmələr ətrafı təhlil olunmuşdur.

Abidənin dilində baş sözü mücərrəd mənalı sadə və düzəltmə isimlərlə ifadə olunan sabit birləşmələr də vardır ki, bunların bəzində leksik arxaikləşmə baş vermiş, digərləri isə işləkliyini saxlamışdır. Məsələn:

Arxaikləşən frazemlərə aid: *tan gəlmək* - *təəccüblü gəlmək* (təəccüblənmək), *assı bulmaq* - *xeyir tapmaq* (faydalanmaq), *eyilik gəlmək* (yaxşılıq etmək), - *Görmədügə küpə tan gəlir* (Oğ, 158), *İş qolayın işi bilir, anınçun assı bulur* (Oğ, 40), *Yaramazdan eyilik gəlməz* (Oğ, 189).

Birləşmə tərkibindəki leksik vahidlərin arxaikləşməsinə baxmayaraq semantik bütöv parçalanmamış, müasir variantlarda qorunmuşdur. Bunlarla yanaşı eyni tipli frazemlərin bəzisi dildə

¹ Bax: «Quran-i Kərim», Azərbaycan türkcəsində açıqlama. /Tərtib edən: N. Qasımoğlu. Bakı: Azərnaşr, 1993, s.149.

sabitliyin saxlamışdır. Məsələn: *Aclıq çəkmək (yoxsul yaşamaq), nəfsin öldürmək, könülə girmək və s.*

IV fəslin ikinci yarımfəslində «Oğuznamə»də işlənən frazeoloji birləşmələrin semantik qrupları müəyyənləşdirilmişdir. Məlum olmuşdur ki, «Frazeoloji vahidlər tarixi inkişaf yolunda bəzən yaxınlığı və ya müəyyən bağlılığı itirir, nəticədə isə onların mənalari arasında semantik dağılmalar (parçalanmalar) gedir. Proses dərinləşdikcə isə yeni bir vahidin əmələ gəlməsi üçün zəmin yaranır»¹. Semantik dəyişmələr və polisemik inkişaf ifadələrdə müxtəlif münasibətlərin baş verməsinə səbəb olur ki, nəticədə omonim, sinonim və antonimik qruplar meydana gəlir. Bu cəhətdən «Oğuznamə»nin dilində işlənən frazeoloji ifadələrin də semantik təhlili maraqlıdır.

Qeyd edək ki, nadir hallarda yaranan frazeoloji omonimlərə «Oğuznamə»də təsadüf etmədik. Lakin sinonim qruplar zəngin leksik-semantik xüsusiyyətləri ilə seçilir. Dissertasiyada kəsib yaşamaq mənasında - **yoxsulluğa irmək // aclıq çəkmək // tamağı quru olmaq, kədərlənmək mənasında - dərd görmək // könü qaralmaq // evi yıxılmaq // bun dömində dulanmaq, ölmək mənasında - can çıxmaq // can vermək // adı qalmaq, öldürmək mənasında - başına taş qoymaq // qanın içmək // gözünü çıxarmaq, susmaq mənasında - dildən geri qalmaq // dilini tutmaq və s.** bu kimi sinonimlər ətraflı şəkildə təhlil olunmuşdur.

Dissertasiyada mütləq və nisbi ziddiyyət bildirən antonim frazeoloji vahidlər geniş təhlilə cəlb olunmuşdur. *Var yüzü – yox yüzü, söz vermək – söz almaq, könül yapmaq – könül yıqmaq, əl açmaq – nəfsin öldürmək, dilini tutmaq – gördüyün çalmaq, qərə bəxtə düşmək – qədəmi qutlu olmaq, nəfəs tutmaq – şivən urmaq* kimi antonimlərdə struktur-semantik cəhətdən əsaslı dəyişiklik nəzərə çarpmır, bəzi semantik bütövlərdə baş verən leksik variantlılıq isə qədim türkcənin inkişafı və Azərbaycan ədəbi dilinin milliləşmə prosesi ilə bağlıdır.

Tədqiqatdan alınan əsas müddəalar dissertasiyanın «Nəticə» hissəsində ümumiləşdirilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin çap etdirdiyi aşağıdakı məqalələrində öz əksini tapmışdır.

1. Azərbaycan ədəbi dil tarixinin öyrənilməsində «Oğuznamə»nin mövqeyi və əhəmiyyəti. /Fənlərin tədrisi metodikasına aid problemlər mövzusunda konfransın materialları. Naxçıvan: FTMAP, 2003, s.10-13

¹ Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası nəş., 1995, s.17.

2. «Oğuznamə»nin lüğət tərkibi haqqında./Naxçıvan Özal Universiteti elmi tədqiqat işlərinin yekununa həsr edilmiş konfrans materialları. Bakı: 2004, s.72-74
3. «Oğuznamə»nin lüğət tərkibində bəzi arxaizmlərin leksik-semantik təhlili // Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, Bakı: 2005, № 2, s.332-336
4. «Oğuznamə»nin dilində işlənən sözdüzəldici şəkilçilər və onların tarixi linqvistik təhlili // Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Tədqiqələr, Bakı: 2005, № 1, s.55-60
5. «Oğuznamə»nin dilində işlənən sinonim sözlərin leksik-semantik təhlili // NDU-nun Xəbərləri, Naxçıvan: 2005, № 17, s.110-113
6. «Oğuznamədə işlənən feli-frazeoloji birləşmələr və onların leksik-semantik təhlili // Azərbaycan MEA Folklor İnstitutu. Elmi Axtarışlar, XIX cild. Bakı: 2006, s.124-127
7. «Oğuznamədə işlənən bəzi sözlərin Naxçıvan dialekt və şivələrində izləri / «Naxçıvan: tarixi gerçəklik, müasir durum, inkişaf perspektivləri» mövzusunda Beynəlxalq simpoziumun materialları.Naxçıvan: 2006. s.

İXTİSARLAR

- ADDL Dialektoloji lüğət. Bakı: AEA-nın nəşri, 1964, 476 s.
- ADİL Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, I c., Bakı: Elm, 1964, 593 s.; II c., 1980, 574 s.; III c., 1983, 555 s.; IV c., 1987, 541 s.
- DLT Kaşğarlı M. «Divanü-lüğət-it türk». /Çevirən Atalay Ç.B. Ankara: Ankara Universitesi basım evi. I c., 1998, 530 s.; II c., 1998, 365 s.; III c., 1999, 452 s.; IV c., 1999, 885 s.
- DQK «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı. Tərtib edən: S.Əlizadə. Bakı, 1988, 265 s.
- QTI. Drevnetörkskiy slovarğ. Leninqrad, 1969, 676 s.
- OĞ «Oğuznamə». /Tərtib edən: S. Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 1987, 223 s.
- TS Türkçe sözlük. Türk dil kurumu. İstanbul, 1997, 665 s.

ЛЕКСИКА И ФРАЗЕОЛОГИЯ «ОГУЗНАМЕ»

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа, состоящая из введения, четырех глав, заключения, списка использованной литературы и приложения, посвящена изучению языка «Огузнаме» («Книга огузов»), являющейся сборником паремий (пословицу поговорок) XVI - XVII веков, вопросам лексико-семантического развития ее словарного состава.

Во «Введении» обоснована актуальность темы, представлена краткая история изучения «Огузнаме», сформулированы цель и задачи диссертационной работы, обозначены научная новизна, теоретическая и практическая значимость, описаны методы и приемы исследования.

В первой главе, названной «Словарный состав «Огузнаме», лексические единицы изучаемого источника классифицируются по языковому происхождению и словарному значению, прослеживается развитие архаизмов в литературном языке.

Во второй главе «Словообразование в «Огузнаме» в структурно-семантическом аспекте проанализированы слова, образованные морфологическим и синтаксическим способами.

Семантические группы слов исследованы в третьей главе диссертации. Здесь рассматривается формирование многозначных, омонимических, синонимических и антонимических слов, также состояние их развития в литературном языке.

Четвертая глава называется «Фразеологические единицы в «Огузнаме». Здесь фразеологизмы классифицируются по грамматическим и семантическим параметрам, рассматривается состояние их развития в литературном языке.

В заключительной части обобщены результаты, полученные в ходе исследования.

LEXICS AND PHRASEOLOGY OF "OGHUZNAME"

SUMMARY

The dissertation was dedicated to learning the language of "Oghuzname", lexico-semantic progress of its vocabulary being the volume of proverbs concerning XVI-XVII centuries. The dissertation consists of introduction, four chapters, conclusion, the list of books used and one additional part. By explaining the history of the research work of "Oghuzname" the actuality of it, scientific innovation, theoretical and practical importance of the research work were grounded and the methods and ways used in the work were dealt with in the part of introduction.

In the first part of "Oghuzname" entitled "vocabulary" the lexic units used in the source was classified due to a language origin and vocabulary meaning and growth of archaisms in literary language was followed.

The words originated through morphological and syntactic ways were selected and analysed on the base of structural-semantic ways in the second chapter of the dissertation entitled "word forming" in "Oghuzname".

Semantic group of words investigation were researched in the third chapter. Forming of polysemantic, homonymous, synonymous and antonymous words and their growth in literary language were explained.

Chapter four of the dissertation is called "phraseological units" in "Oghuzname". Here phraseological units were classified grammatically and semantically and their role of growth in literary language was followed.

In general the research states that "Oghuzname" is one of the greatest and perfect samples in Azerbaijan spoken language having the richest lexical-semantic system.

The propositions resulted from the research work were generalized in the "conclusion" part of dissertation.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
НАХЧЫВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

АФАГ МАМЕД КЫЗЫ АСКЕРОВА

ЛЕКСИКА И ФРАЗЕОЛОГИЯ «ОГУЗНАМЕ»

10.02.01-Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

Диссертации на соискание ученой степени кандидата
филологических наук

НАХЧЫВАН-2006